

В. Л. Голуб,
*аспірант кафедри державної політики
та управління політичними процесами,
Національна академія державного управління
при Президентіві України*

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядаються ключові поняття та категорії державного управління у сфері волонтерської діяльності. Визначається місце кожного з них у понятійно-категоріальному апараті науки державного управління щодо реалізації державної політики у сфері волонтерської діяльності. Досліджено етимологічні підходи до визначення основних термінів та понять у сфері волонтерської діяльності. Надаються науково обґрунтовані тлумачення базової категорії, головного та похідних понять термінологічного комплексу державного управління у сфері волонтерської діяльності. Уточнено значення окремих понять, що характеризуються суперечливістю щодо їх уживання. Надані рекомендації щодо коректного наукового застосування відповідної термінології.

Ключові слова: волонтер, волонтерська діяльність, волонтерство, волонтерська допомога, волонтерський рух, волонтеріат, понятійно-категоріальний апарат, державне управління.

V. L. Golub,

Post-graduate student of the Faculty of Public Policy and Political Processes Management, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

KEY CONCEPTS AND CATEGORIES OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF VOLUNTEERING

The article examines key concepts and categories of public administration in the field of volunteering. It determines the place of each of them in the system of concepts and categories of the public administration science on implementation of public policy in the field of volunteering. It explores the etymological approaches to the definition of basic terms and concepts in the field of volunteering. It provides scientifically based interpretation of the basic category, main notions of terminology of public administration in volunteering. It clarifies the specific notions that are characterized by controversy regarding their use. It provides guidance on the correct using of scientific terminology.

Key words: volunteer, volunteering, volunteerism, volunteer assistance, volunteer movement, concepts and categories of public administration.

В. Л. Голуб,

аспірант кафедри державної політики і управління політичними процесами, Національна академія державного управління при Президентіві України

КЛЮЧЕВЫЕ ПОНЯТИЯ И КАТЕГОРИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ВОЛОНТЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются ключевые понятия и категории государственного управления в сфере волонтерской деятельности. Определяется место каждого из них в понятийно-категориальном аппарате науки государственного управления по реализации государственной политики в сфере волонтерской деятельности. Исследованы этимологические подходы к определению основных терминов и понятий в сфере волонтерской деятельности. Представлены научно обоснованные толкования базовой категории, главного и производных понятий терминологического комплекса государственного управления в сфере волонтерской деятельности. Уточнено значение отдельных понятий, характеризующихся противоречивостью их употребления. Даны рекомендации по корректному научному применению соответствующей терминологии.

Ключевые слова: волонтер, волонтерская деятельность, волонтерство, волонтерская помощь, волонтерское движение, волонтериат, понятийно-категориальный аппарат государственного управления.

Постановка проблеми. Суспільний розвиток, глобалізаційні процеси, науково-технічний прогрес зумовлюють суттєвий вплив на понятійно-категоріальний апарат науки державного управління, одним із завдань якої є розвиток комплексу

відповідних понять, категорій, термінів та їх визначень. Певним проявом трансформаційних явищ в Україні є інституціалізація громадянського суспільства та його істотної складової – волонтерського руху, що впливає на формування системи

погоджених та взаємозалежних понять категорій, необхідних для теоретичного пізнання державної політики та державного управління у сфері волонтерської діяльності. Розвиток досліджень волонтерської діяльності в системі взаємовідносин держави і суспільства спонукає до наукового обґрунтування ключових понятійних категорій державної політики у сфері волонтерської діяльності, адже їх наукове визначення – це необхідна передумова проведення досліджень у зазначеній сфері.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Питанням наукового визначення основних понять волонтерської діяльності в різних галузях знань присвячені роботи багатьох дослідників цього явища. Серед них варто згадати В.Герасимову, Л.Сікорську, Д.Сміта, Є.Холостову. Вітчизняні науковці, зокрема Т.Лях, О.Безпалько, І.Зверева, Г.Лактіонова, С.Харченко та інші, зробили свій внесок у формування та розвиток понятійно-категоріального апарату відповідної сфери в різних галузях знань.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. За умов наявності численних досліджень специфічної термінології волонтерської діяльності як предмета дослідження різних наук, питання понятійно-категоріального апарату галузі знань державного управління у сфері волонтерської діяльності досі не розглядалося.

Крім того, існуючі зарубіжні й вітчизняні дослідження обмежуються здебільшого розглядом таких головних понять, як «волонтер» чи «волонтерська діяльність», залишаючи поза увагою решту ключових категорій, що мають значну вагу, зокрема для формування та розвитку понятійно-категоріального апарату державного управління як науки.

Разом з тим відзначається певна неузгодженість між науковим розумінням і практичним застосуванням деяких термінів, що не сприяє їх чіткому усвідомленню, а отже, перешкоджає розвиткові понятійно-категоріального апарату науки державного управління.

Виходячи з цього **метою статті** є визначення ключових елементів понятійно-категоріального апарату державного управління у сфері волонтерської діяльності, їх дефініціювання, конкретизування та тлумачення.

Виклад основного матеріалу. Існування та розвиток волонтерської діяльності з огляду на її соціальну значущість не може перебувати поза сферою інтересів органів влади. З іншого боку, волонтерський рух зацікавлений у співпраці з державною владою, що значно розширює його можливості щодо реалізації мети своєї діяльності. Спричинений цими обставинами такий різновид взаємовідносин держави та суспільства зумовлює

введення в державно-управлінський лексичний обіг спеціальної термінології, що визначає ключові поняття та категорії державної політики у сфері волонтерської діяльності.

Очевидно, що **базовим** терміном, тобто таким, що лежить в основі всього понятійно-категоріального апарату державного управління у сфері волонтерської діяльності, є лексема «волонтер», яка походить від латинського слова «voluntarius» («добровільний, з власної волі»). Уперше у світовій літературі французьке дієслово «voluntaire», що походить від відповідного іменника в значенні «той, хто пропонує себе для військової служби», зустрічається на початку XVII ст. [1, с. 370].

Сучасні тлумачні словники досі визначають волонтера як особу, «яка добровільно вступила на військову службу» [2, с. 370] попри історично зумовлену трансформацію розуміння цієї категорії, яка сьогодні практично не має мілітаристського лексичного забарвлення.

Проте сучасне її розуміння зберігає в собі засадничі начала доброї волі, про що свідчать численні наукові дефініції. Так, український дослідник соціальної педагогіки Т.Лях визначає волонтера як особу, «яка за власним бажанням допомагає людям» [3, с.141]. При цьому вона ототожнює це поняття з терміном «доброволець», який, з огляду на історію, більше відповідає військовому семантичному тлумаченню. Російський соціолог Є.Холостова дає визначення волонтерам як людям, «які роблять будь-що з власної волі, за згодою, а не з примусу... Волонтери в сучасному розумінні значення цього слова – це члени громадського об'єднання соціального спрямування» [4, с. 121–124].

Таким чином, характеристика поняття «волонтер» зумовлена сукупністю ознак тієї діяльності, що здійснюють волонтери. У зв'язку з цим, перед тим, як дефініціювати його з точки зору науки державного управління, варто визначити квінтесенцію **головного** елемента її понятійно-категоріального апарату – «волонтерської діяльності». Саме він, на наше переконання, визначає сутнісний зміст усього термінологічного комплексу.

Існує чимало як наукових визначень, так і закріплених законодавством різних країн дефініцій. Проте здебільшого всі вони збігаються в тлумаченні волонтерської діяльності як сукупності її стрижневих характерних ознак: добровільності, безоплатності, соціальної спрямованості тощо. Так, наприклад, українське законодавство визначає волонтерську діяльність як добровільну, безкорисливу, соціально спрямовану, неприбуткову [5]. Російський науковець Л.Сікорська вважає це формою соціального служіння, що здійснюється

за вільним волевиявленням громадян, яка спрямована на безкорисне надання соціально значущих послуг [6, с. 15].

Попри вдавану очевидність розуміння волонтерської діяльності, у різних країнах існують різні підходи до її визначення. Міжнародне наукове дослідження «Public Perception of «Who is a Volunteer»: An Examination of the Net-cost Approach from a Cross-cultural Perspective» підтверджує наявність певних відмінностей у суспільній ідентифікації волонтерської діяльності різних країн. У деяких з них її визначальним чинником є відсутність фінансової винагороди, в інших – відсутність примусу тощо. Це зумовлюється особливостями історії, суспільно-політичної ситуації, релігії та культури [7].

Проте задля усвідомленого здійснення державної політики у сфері волонтерської діяльності необхідно мати наукове обґрунтування її визначення. Очевидно, що диференційованість традиціоналістичних підходів у світі не дає можливості чіткого однозначного та універсального трактування, але максимальне сконцентрування основних характеристик волонтерської діяльності в одному тлумаченні за умов урахування історичного досвіду визначить певні межі його інтерпретацій.

У цьому сенсі корисними є умовиводи американського дослідника Д.Сміта, який виокремлює п'ять ключових аспектів, що характеризують волонтерську діяльність: безоплатний її характер, заснований на альтруїзмі як безкорисливому служінні на благо інших, добровільність, організаційне оформлення, системність та суспільна корисність [8, с. 3–4].

Можливо, до цього переліку варто додати такий елемент, як усвідомленість дій, адже важко уявити здійснення такої шляхетної суспільно корисної діяльності без стійкої самоідентифікації в цьому процесі.

Крім того, аналіз підходів до нормативного визначення волонтерської діяльності в законодавстві країн – членів ЄС дає підстави свідчити ще про кілька цілком слухних її характерних ознак. Серед них самопосвята як необхідність застосування власних здібностей осіб, що провадять волонтерську діяльність, та приділення їй власного вільного часу [9, с. 51–54].

Ураховуючи вищенаведене, можна запропонувати наступне авторське визначення.

Волонтерська діяльність – це система добровільного, усвідомленого, організованого, суспільно корисного застосування знань, умінь та навичок людини (людей) у вільний від основної зайнятості час, яке не передбачає фінансової винагороди.

У цьому сенсі волонтерська діяльність є тотожним поняттям до «волонтерської допомоги», яка відповідно до Закону України «Про волонтерську діяльність» реалізується у вигляді робіт та послуг. Очевидно, що ця допомога здійснюється волонтерами. Отже, з огляду на запропоноване визначення волонтерської діяльності, маємо змогу тлумачити поняття базової категорії термінологічного апарату.

Волонтер – це фізична особа, яка в організованій формі у вільний від основної зайнятості час системно, добровільно та усвідомлено застосовує власні знання, уміння та навички задля суспільної користі, не отримуючи за це фінансової винагороди.

Базовою ця категорія є не лише з мовознавчоморфологічної точки зору, яка слугує основою для формулювання інших, а й з огляду на її місце в понятійно-категоріальному апараті як центрального складника, від існування якого залежить доцільність екзистенції решти відповідної термінології. Так, наприклад, без наявності волонтерів немає сенсу у волонтерській діяльності, волонтерських організаціях, волонтерському русі тощо, а отже, і в існуванні самих понять, що їх визначають.

Разом з тим історичний розвиток волонтерської діяльності у світі дає підстави для більш широкого її розуміння, яке, крім зазначеного вище тлумачення у вузькому сенсі, охоплює також й інші похідні поняття, такі як «волонтерський рух», «волонтерські організації», «волонтерські програми» та «проекти» тощо.

Застосовуючи математичні підходи, можна використати формулу волонтерської діяльності у вузькому розумінні як конкретної активності конкретних людей стосовно конкретних об'єктів надання волонтерської допомоги:

$$V_k = \frac{(S_k + R_k) \times A_k}{O_k},$$

де V – результат волонтерської діяльності; S – суб'єкт волонтерської діяльності (волонтер, волонтерська організація тощо); R – весь ресурсний комплекс, що застосовується для здійснення волонтерської діяльності; A – вжиті ним заходи; O – об'єкт волонтерської діяльності; k – індекс конкретних обставин.

Якщо припустити, що ці конкретні волонтери не надаватимуть цю конкретну допомогу цим конкретним бенефіціарам, то все одно явище волонтерської діяльності від цього не перестане існувати: інші суб'єкти й об'єкти волонтерської діяльності взаємодіятимуть у певних організаційних формах, реалізуючи інші цілі й задачі:

$$V_1 = \frac{(S_1 + R_1) \times A_1}{O_1}; \quad V_2 = \frac{(S_2 + R_2) \times A_2}{O_2}$$

і так до нескінченності:

$$V_{\infty} = \frac{(S_{\infty} + R_{\infty}) \times A_{\infty}}{O_{\infty}}$$

Інакше кажучи, завжди мало, має та, на жаль, матиме місце потреба одних людей у допомозі інших – з одного боку, і завжди були, є та будуть люди, здатні прийти на допомогу – з другого боку.

Таким чином, волонтерська діяльність у широкому розумінні – це безособове явище, усеохоплююче поняття, яке існує об'єктивно, незалежно від будь-яких конкретних обставин. Виходячи з цього та враховуючи вищенаведені доводи, можна дефініціювати її таким чином.

Волонтерська діяльність – це соціальне явище системного, добровільного, усвідомленого, організованого, суспільно корисного застосування знань, умінь та навичок людини (людей) у вільний від основної зайнятості час, яке не передбачає фінансової винагороди.

У такому розумінні волонтерська діяльність відповідає значенню терміна «волонтерство», яке нерідко зустрічається в науковій літературі. Саме волонтерство як суспільний феномен розглядають у своїх працях В.Герасимова та І.Кузьменко: «Волонтерство або волонтерська діяльність – це широке коло діяльності, включаючи традиційні форми взаємодопомоги та самопомоги, офіційне надання послуг та інші форми громадянської участі, яка здійснюється добровільно на благо широкої громадськості без розрахунку на грошову винагороду» [10, с. 174].

Разом з тим у практиці волонтерської діяльності та наукових джерелах можна знайти ще кілька термінів, які, на думку їх авторів, синонімічно відбивають поняття волонтерської діяльності як соціального явища, з якими ми не можемо погодитися.

Зокрема, автори навчального посібника із соціальної роботи визначають досить уживаний термін «волонтерський рух» у такий спосіб: «Волонтерський рух – це добродійна діяльність, яка здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної плати, без просування по службі, заради добробуту та процвітання спільнот і суспільства в цілому» [11, с. 38].

На нашу думку, зазначене тлумачення більше відповідає змісту волонтерської діяльності. Натомість волонтерський рух, що є різновидом суспільних рухів, які в науковій літературі частіше за все визначаються як тип колективної дії, спрямованої на зміни [12, с. 91], є втіленням спільного прагнення всіх суб'єктів волонтерської діяльності до подолання соціальних проблем. Виходячи з цього його можна визначити таким чином.

Волонтерський рух – це сукупність дій всіх суб'єктів волонтерської діяльності, спрямованих на досягнення мети волонтерської діяльності, у спосіб волонтерської діяльності.

Практика свідчить про наявність розбіжностей у розумінні терміна «волонтеріат» («волонтаріат»), який так само ототожнюють з поняттям «волонтерство». Так, у матеріалі, присвяченому порівнянню польського та європейського досвіду волонтерської діяльності, автор, перераховуючи її характерні риси, зазначає: «...волонтерами люди стають з власної волі та ініціативи; волонтер працює на громадських засадах; волонтаріат передбачає діяльність на користь інших людей чи суспільних груп» [13].

Очевидно, що запозичення цього терміна з польської мови з відповідним його розумінням зумовлене розвитком міжнародної волонтерської діяльності. Проте постає питання в доцільності існування ще одного терміна з тим самим семантичним значенням. Натомість, ураховуючи факт його існування в українській мові, вважаємо за потрібне уточнити його розуміння, забезпечивши, з нашої точки зору, більшу коректність його вживання.

У науковому обігу є такі терміни, спосіб утворення яких відповідає україномовним традиціям творення слова «волонтеріат». Це – «ректорат» як колегіальний орган керівництва навчальним закладом, «чемпіонат» як низка спортивних змагань або «патронат» як сукупність дій щодо захисту та підтримки тощо. Отже, усі ці поняття об'єднують їх розуміння як певного комплексу окремих, згуртованих задля певної мети, елементів. Таким чином, за аналогією можна припустити, що **волонтеріат** – це певна сукупність суб'єктів волонтерської діяльності та усього її ресурсу, що застосовується в процесі її проведення.

З огляду на це з метою спрощення розуміння волонтерський рух може бути ідентифікований як діяльність волонтеріату. Таким чином, у згаданій вище формулі волонтеріат – це дія (**S + R**), а волонтерський рух – це значення чисельника: (**S + R**)**НА**. Виходячи з цього волонтерська діяльність – це співвідношення волонтерського руху до людини або людей, які потребують сторонньої допомоги.

Висновки. Понятійно-категоріальний апарат науки державного управління в царині державної політики у сфері волонтерської діяльності – це організована інформаційна система відповідних логічно взаємопов'язаних понять, категорій та їхніх визначень, яка конкретизує специфічну термінологію системи взаємовідносин держави та суспільства.

Його ключовою складовою є:

– базова категорія «волонтер», що є морфологічним та фактологічним підґрунтям формування всього термінологічного комплексу, та в нашому контексті означає фізичну особу, яка в організованій формі у вільний від основної зайнятості час системно, добровільно та усвідомлено застосовує власні знання, уміння та навички задля суспільної користі, не отримуючи за це фінансової винагороди;

– головне поняття, що визначає сутнісний зміст усього понятійного апарату, «волонтерська діяльність», яке має як широке розуміння («волонтерство»), так і вузьке («волонтерська допомога»);

– похідні терміни: «волонтерський рух», «волонтеріат» та інші, що конкретизують, уточнюють та доповнюють значення головного поняття.

Прояснення зазначеної специфічної термінології сприяє однозначності її розуміння в державному управлінні, запобігає хибному тлумаченню у середовищі волонтеріату та забезпечує ідентичність їх сприйняття в процесі взаємовідносин держави та суспільства у сфері волонтерської діяльності.

Перспективи подальших розвідок. Очевидно, що понятійно-категоріальний апарат державного управління щодо державної політики у сфері волонтерської діяльності не обмежується розглянутими шістьма ключовими термінами. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на вивчення таких понять, як «волонтерські групи», «волонтерські організації», «волонтерські програми та проекти» та інших термінів, тісно пов'язаних із ключовими поняттями та категоріями державного управління у сфері волонтерської діяльності.

Список використаних джерел

1. Volunteer // Online Etymology Dictionary [Electronic Resource]. – Mode Access : www.etymonline.com/index.php?term=volunteer
2. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / уклад. В. Яременко, О. Сушко. – К. : Аконтіт, 2008. – Т. 1. – 926 с.
3. Лях Т. Л. Волонтерство як суспільний феномен / Т. Л. Лях // Пробл. пед. технологій. – 2004. – № 3–4. – С. 139–144.
4. Холостова Е. И. Волонтеры / Е. И. Холостова // Словарь-справочник по социальной работе / под ред. проф. Е. И. Холостовой. – М. : Юристъ, 1997. – 424 с.
5. Про волонтерську діяльність [Електронний ресурс] : Закон України від 19 квіт. 2011 р. № 3236-VI // Законодавство України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>
6. Сикорская Л. Е. Педагогический потенциал добровольческой деятельности в социализации студенческой молодежи : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Сикорская Л. Е. – Елец, 2011. – 41 с.
7. Public Perception of «Who is a Volunteer»: An Examination of the Net-cost Approach from a Cross-cultural Perspective / Femida Handy, Ram A. Cnaan, Jeffrey L. Brudney [et al.] // *Voluntas*. – 2000. – # 11 (Is. 1). – P. 45–65.
8. Smith Justin Davis. Volunteering and Social Development [Electronic Resource] : a Background Paper for Discussion at an Expert Group Meeting / Justin Davis Smith. – New York, NY : United Nations Volunteers, 1999. – 18 p. – Access mode : <http://mirror.undp.org/capacity/cases/insights/volunteering.pdf>
9. Study on Volunteering in the European Union [Electronic Resource] : Final Report // Brussels : GHK, 2010. – 326 p. – Access mode : http://ec.europa.eu/citizenship/pdf/doc1018_en.pdf

References

1. Volunteer // Online Etymology Dictionary [Electronic Resource], Mode Access : www.etymonline.com/index.php?term=volunteer
2. Novyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy [New Ukrainian Dictionary] : u 3 t. / uklad. V. Yaremenko, O. Sushko. – K. : Akonit, 2008. – T. 1. – 926 s.
3. Liakh T. L. Volonterstvo yak suspilnyi fenomen [Volunteerism as social phenomena] / T. L. Liakh // *Problemy pedahohichnykh tekhnolohii*. – Lutsk, 2004. – # 3-4, – S. 139–144.
4. Kholostova E. Y. Volontery [Volunteers] / E. Y. Kholostova // *Slovar-spravochnik po sotsyalnoi rabote / pod red. prof. E. Y. Kholostovoi*. – M. : Yurystъ, 1997. – 424 s.
5. Pro volontersku diialnist [On volunteer activity] : *Zakon Ukrainy vid 19.04.2011 # 3236-VI // Zakonodavstvo Ukrainy [Elektronnyi resurs]*. – Rezhym dostupu : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>
6. Sykorskaia L. E. Pedahohicheskyi potentsyal dobrovolcheskoi deiatelnosti v sotsyalizatsyyi studencheskoi molodezhy [Pedagogical potential of volunteering in the process of students socialization] : avtoref. dys. na soyskanye uchenoi stepeny doktora pedahohicheskikh nauk spets. : 13.00.01 – obshchaia pedahohyka, ystoria pedahohyky u obrazovanyia / L. E. Sykorskaia. – Elets, 2011. – 41 s.
7. Public Perception of «Who is a Volunteer»: An Examination of the Net-cost Approach from a Cross-cultural Perspective / Femida Handy, Ram A. Cnaan, Jeffrey L. Brudney [et al.] // *Voluntas*. – 2000. – # 11 (Is. 1). – P. 45–65.
8. Smith Justin Davis. Volunteering and Social Development [Electronic Resource] : a Background Paper for Discussion at an Expert Group Meeting / Justin Davis Smith. – New York, NY : United Nations Volunteers, 1999. – 18 p. – Access mode : <http://mirror.undp.org/capacity/cases/insights/volunteering.pdf>

10. Герасимова В. Д. Волонтерство как фактор развития социальной компетенции студентов ВУЗа / В. Д. Герасимова, И. В. Кузьменко // Успехи современного естествознания. – 2013. – № 10. – С. 174–175.
11. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко [та ін.] ; за заг. ред. : І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – 256 с.
12. Камінська Л. Ф. Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів / Л. Ф. Камінська // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Соціологія. – 2010. – № 1–2. – С. 91–93.
13. Хауляк Я. Створення умов для розвитку волонтерства: польський та інший європейський досвід [Електронний ресурс] / Ярослав Хауляк. – Режим доступу : http://www.lawngo.net/print.php?itemid=247&portal_pic=slavko5.JPG
9. Study on Volunteering in the European Union [Electronic Resource] : Final Report // Brussels : GHK, 2010. – 326 p. – Access mode: http://ec.europa.eu/citizenship/pdf/doc1018_en.pdf
10. Herasymova V. D. Volonterstvo kak faktor razvytyia sotsyalnoi kompetentsyy studentov VUZa [Volunteerism as a factor of social competence of university students] / V. D. Herasymova, Y. V. Kuzmenko // Uspekhy sovremennoho estestvoznanyia. – 2013. – #10. – S. 174–175.
11. Sotsialna robota v Ukraini: [Social work in Ukraine]: Navch. posib. / I. D. Zvereva, O. V. Bezpalko, S. Ya. Kharchenko [ta in.] ; Za zah. red. : I. D. Zvierievoi, H. M. Laktionovoi. – K. : Tsentr navchalnoi literatury, 2004. – 256 s.
12. Kaminska L. F. Teoretychni pidkhody do doslidzhennia suspilnykh rukhiv [Theoretical approaches to studying the social movements]/ L. F. Kaminska // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Sotsiolohiia. – 2010. – # 1–2. – S. 91–93.
13. Khauliak Ya. Stvorennia umov dlia rozvytku volonterstva [Creation of conditions for volunteerism development]: polskyi ta inshyi yevropeyskyi dosvid [Elektronnyi resurs] / Yaroslav Khauliak // Rezhym dostupu : http://www.lawngo.net/print.php?itemid=247&portal_pic=slavko5.JPG